

ФЕНОМЕН РЕФЛЕКСІЇ У ФОРМАТІ ОСМИСЛЕННЯ ЛЮДИНОЮ СВОГО БУТТЯ*

Ярослава БУГЕРКО

здобувачка Інституту експериментальних систем освіти,
викладач Чортківського державного медичного коледжу
Copyright © 2005

У роботі розглядається феномен рефлексії як важливої властивості свідомості та мислення людини. Проводиться аналіз філософських досліджень даної проблеми, показана роль рефлексії як важливого чинника і механізму розвитку діяльності людини. Здійснено розгляд філософських вчень з погляду рефлексивної експлікації здатності людини осягати сутність власного буття.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими завданнями. В останні роки рефлексивні процеси стали предметом різностороннього філософського, психологічного, гносеологічного і спеціально-наукового пізнання. Поняття рефлексії активно використовується для розв'язання таких методологічних проблем, як організація і проведення міждисциплінарних досліджень, перспективна розробка засобів комплексного вивчення системних об'єктів проектування колективної мислєдїяльності, вияв механізмів соціальної і культурної інтеграції. Межі застосування зазначеної категорії розширились до загальнонаукового використання, де вона є пояснювальним принципом соціогуманітарних наук.

Загалом у літературі зустрічається різне розуміння поняття рефлексії, з яких можна виділити два найважливіших аспекти: а) *рефлексивна методологія* як форма системної теоретичної діяльності людини та б) *діяльність самопізнання*, яка розкриває специфіку духовного світу особистості. Обидва аспекти започатковані ще у працях філософів минулих століть. Аналітичний розгляд їх поглядів дозволяє не тільки обґрунтувати феномен рефлексії як фундаментальний механізм людського способу життя, а ще й певною мірою сприятиме подоланню безсуб'єктності в новітніх системах соціального управління і розвитку.

---

* Дослідження здійснене в рамках дисераційної роботи "Динаміка розгортання процесів рефлексії у цілісному модульно-розвивальному освітньому процесі", спеціальність 19.00.07 – вікова та педагогічна психологія

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Активні дослідження рефлексії як спеціальної наукової проблеми почали інтенсивно вестися у 60–70-і роки ХХ століття в різних предметних сферах та парадигмальних контекстах, хоча розвиток уявлень про рефлексію відомий ще з давнини. Основні етапи такого розвитку простежені І.Н. Семеновим, Є.Р. Новіковою, В.М. Розніним, які природно звертаються до поглядів Сократа, Платона, Демокріта, Локка, Лейбніца, Канта, Фіхте.

Сучасні дослідження рефлексії присвячені аналізу великого різноманіття форм наукової діяльності – рефлексії засобів та цілей наукової діяльності, рефлексивному аналізу пізнавальної творчості, рефлексії змісту науки та міждисциплінарних досліджень, рефлексії створення моделей надскладних об'єктів, проектування і конструювання соціальних систем, рефлексії засобів інтеграції досліджень та ін.

Рефлексія використовується і як метод, і як пояснювальний принцип для низки суспільних і гуманітарних наук (Н.А. Алексеев, І.С. Ладенко, Є.Р. Новікова, І.Н. Семенов). Саме в *рефлексивній методології* окремі автори вбачають перетин методології, практики і теорії цілісного дослідження. Зокрема, Н.А. Алексеев, виділяючи наукову рефлексію, відводить їй функції критики та аналізу теоретичного знання, властивих даній сфері наукового пошукування, усвідомлення й осмислення людської культури в цілому. Результат рефлексії – це така теоретична система, яка відносно вірно відображає окремі реальні залежності у певному контексті. Разом з тим ця система передбачає допущення, певне неявне гіпотетичне (проблематичне) знання, включаючи і рефлексію соціального, духовного, культурного (Л.Д. Демина). В.Я. Дубровський підкреслює єдність рефлексивного та арефлексивного, В.А. Лекторський описує суб'єктивну та об'єктивну рефлексію, В.А. Кіносьянц говорить про науково-філософську рефлексію як умову вирішення суспільних проблем.

Саморефлексивності науки присвячені також роботи І.С. Алексеева, В.Н. Борисової, І.С. Ладенка, А.П. Огурцова. Так, І.С. Ладенко із співробітниками виділяють такі напрямки вивчення рефлексивних процесів: 1) гносеологію, логіку і семіотику рефлексії; 2) евристику рефлексивного мислення; 3) методологію і праксеологію рефлексії; 4) психологію рефлексивних процесів; 5) рефлексію в індивідуальній і колективній діяльності; 6) рефлексію в науковій діяльності, управлінській практиці, навчанні і вихованні. Розгортання й активне функціонування рефлексії в учасників інноваційного навчання розглядається в авторській школі А.В. Фурмана [2, с. 42].

В останні роки вивчення рефлексії відбувається в царині гуманітарних дисциплін (філософія, психологія та ін.) і пов'язано з методологією науки. На думку Н.Г. Алексеева, І.С. Ладенка, трактування рефлексії здійснюється різними авторами ніби в подвійному ототожненні: з одного боку, із усвідомленням, з іншого – із методологією, яка постає як рефлексія. Більше того, рефлексія стає загальноприйнятою і як поняття, і як категорія, тобто термін “рефлексія” переходить усі вузькодисциплінарні межі і набуває методологічної вагомості, особливо в соціогуманітарних науках.

Проблема рефлексії у своєму розвитку зазнала певних якісних змін та аналізувалася представниками різних сфер наукового знання. Філософія узагальнила досвід рефлексивної діяльності, який здійснюється в науковому пізнанні і соціальній практиці кожної епохи. Разом з тим вона, виробляючи уявлення про рефлексію, виявляє свою власну рефлексивну функцію. Однак слід зазначити, що уявлення про рефлексію, які складаються у філософії та психології, не завжди адекватні не лише науковій рефлексії, а й власному рефлексивному призначенню. Тому є доцільним розкрити цей зв'язок, показати як рефлексивна діяльність розуміється та здійснюється у філософії.

Формулювання цілей (постановка завдання). Традиційно розробка проблеми рефлексії розглядається в різних напрямках – при вивченні мислення, самосвідомості особистості, процесів комунікації і кооперації. Всі ці контексти у їх складному переплетенні відображені в наукових дослідженнях різних авторів, що призводить до багатозначності трактувань поняття “рефлексія” і багатоплановості розуміння його змісту та обсягу. Тому завданням статті є проаналізувати існуючі підходи і показати роль рефлексії як системоутворювального чинника та універсального механізму розвитку діяльності людини.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням наукових результатів. Філософія і психологія звертаються до найвищих феноменологічних рівнів людського існування. Вони використовують ідею залежності буття, його наповненості світовими відношеннями, на основі чого людина здійснює рефлексію як суб'єктивність. Зовнішній світ не можна відривати від особистісного плану буття. Помилка філософії, на думку В.А. Роменця, полягає саме у такому відриві, внаслідок якого зовнішня реальність, що існує сама собою, залишається порожньою абстракцією, а замкнений у собі особистісний світ – мертвим, застиглим явищем [6, с. 15].

Спрямованість на психічне здійснюється рефлексивним способом. Рефлексія – об'єкт особливого роду. Її не можна споглядати й описувати як здатність психіки, механізм мислення чи тип діяльності [5, с. 55]. На думку Г.П. Щедровицького, це один із найскладніших, якоюсь мірою навіть містичний процес і водночас – важливий момент у механізмах розвитку діяльності [10, с. 47].

В енциклопедіях рефлексія визначається як “форма теоретичної діяльності суспільно розвиненої людини, що спрямована на осмислення всіх своїх власних дій та їх законів; діяльність самопізнання, яка розкриває специфіку духовного світу людини”, або як “осмислення чогось з допомогою вивчення і порівняння; у вузькому сенсі – новий поворот духу після здійснення пізнавального акту до Я і його мікросому, завдяки чому уможливується присвоєння пізнання” [9]. Поняття рефлексії у широкому сенсі використовується для позначення актів самосвідомості, самопізнання, самоаналізу, наявності в людини механізмів і норм свідомого контролю над процесом зростання і функціонування свого знання. Власне рефлексія присутня як вирізнювальна риса людини, тому що виділяє її з умов життєдіяльності. Вона є одним з механізмів самовизначення особистості та умова буття у статусі *causa sui* (причини себе) [4, с. 79].

Багатьма філософами і психологами розвивається ідея про дві можливості, які може здійснити людина: або повністю співпадати із своєю життєдіяльністю (тобто бути детермінованою нею), або бути у відношенні до неї [7, с. 347]. Здатність вийти за межі безпосередніх зв'язків здійснюється завдяки механізму рефлексії і є важливою умовою осягнення людиною свого власного способу життя. При цьому розуміння рефлексії як активного дослідження людиною свого пізнання чітко простежується в історії розвитку філософських вчень (*рис.*).

Традиційно вважається, що проблема рефлексії вперше була поставлена Сократом у його принципах: “Я знаю, що я нічого не знаю” і “Пізнай самого себе”. Але це правильно лише у тому відношенні, що Сократ її явно формулює. Що ж стосується самої *рефлексивної діяльності*, пов'язаної з постановкою і вирішенням світоглядних проблем, то вона виникла значно раніше. Її формування пов'язане із створенням перших філософських і наукових уявлень про світ. Про це свідчить аналіз поглядів Геракліта і Парменіда, в яких рефлексія виконує функції постановки проблем, критичної оцінки їх рішень та усвідомлення методологічних труднощів, які виникають.

В епоху античної Греції розвиток рефлексії стимулюється діалогом, спеціально організованим Сократом для поліаспектного обговорення проблем визначення філософських понять у процесі дискусій між ним та його учнями. Описи способів мислення того часу являють собою рефлексивну експлікацію філософських проблем. Арістотель у “Метафізиці” вводить першу *рефлексивну схему*: “При цьому розум, через причетність до предмета думки, мислить самого себе, дотикаючись і мислячи, так що одне і те ж є розум і те, що мислиться ним” [1, с. 358]. Ця схема рефлексії (“мислення, яке мислить само себе”) була потрібна, щоб замкнути й довершити побудований Арістотелем органон знань і наук, обґрунтувати начала,

1 – рефлексивна експлікація засад
поліаспектного обговорення
філософських проблем

2 – рефлексивні основи
онтологізації біполярних начал
у свідомості людини

4 – рефлексивно-екзистенційна форма
осмислення людиною свого
буття у світі

3 – рефлексія
як іманентна складова загальної
картини функціонування духу

Рис.
Рефлексія як філософська категорія

на які спиралися його докази. Власне, це був один з моментів у структурі рефлексивної діяльності, який відноситься до організації і своєрідної візуалізації смислів, роботи, яка, своєю чергою, зумовлена контекстом рефлексії [5, с. 56].

У середньовічній філософії, при всій її схоластичності, функція рефлексії розвивається у формі коментаторства у відношеннях до вже наявних тоді концепцій і у формі полеміки – до альтернативних їх інтерпретацій. У концепціях цього часу характерним є прояв другого компоненту рефлексії – *рефлексивної позиції*. В “Порівняльних життєписах” Плутарх проводить зіткнення позитивного з негативним, рефлексивне зіставлення і порівняння наслідків у часовому векторі їх розвитку, що через 2000 років буде експліковане Гегелем у християнізації діалектики у вигляді формули “теза-антитеза-синтез” [8, с. 114]. В подальшому, у працях філософів, наростають прояви онтологізації біполярного буття (град Божий – град Земний, світ горний – світ дольний, етика добра і зла, праведності і гріха тощо). Напруження і боротьба цих протилежних начал у свідомості віруючої людини здійснюється у внутрішньому плані через рефлексію біполярних засад у межах моністично організованого християнського світобачення (“Сповідь” Блаженного Августина). Яскравою фіксацією рефлексивної роботи дискурсивного діалогу слугує опис багатолітньої суперечки Б. Клевровського з П. Абеляром (“Історія моїх бід”). Тут рефлексія набуває вигляду формально-логічної аргументації положень, що спростовуються в багатоденних диспутах. Коли учасники суперечки знаходяться в різних позиціях, володіють різним баченням, можуть заперечувати, презентувати контрприкладі чи принципово інші способи розв’язку проблеми, то їхня діяльність демонструє собою унікальний процес, де має місце діяння “поза-знаходженості”, котре уможливило формування рефлексивної позиції.

Основне і специфічне коло проблем, які сьогодні пов’язуються з поняттям рефлексії, зароджується в Новий час, переважно завдяки полеміці Локка і Лейбніца та міркуванням Канта, стимульованих їх суперечкою. Праці Канта, Фіхте, Гегеля є прикладом *рефлексивної роботи* мислення, яке інтегрує критику, обґрунтування, альтернативні кроки, формулювання принципів і правил, схематизацію одержаних результатів [5, с. 56]. У Канта рефлексія імплітована в основах пізнання. Необхідні ж передумови для експлікації рефлексії як особливого способу пізнання були розроблені Фіхте (у його праці “Факти свідомості”) і виділені у процедури мислення Гегелем [8, с. 115].

У Гегеля соціальна природа пізнання виступає в містичній формі самопізнання світового духу через форми духовної культури – мистецтво, релігію, філософію. “Лише конкретний дух, – писав філософ, – проявляється у всіх справах та устремліннях народу, він здійснює себе, тому що має справу лише з тим, що він сам із себе являє. Але вище досягнення для духу – знати себе, дійти не лише до самоспоглядання, а й до думки про себе” [3, с. 68]. Самопізнання духу, яке здійснюється через свідомість людини, не зводиться лише до рефлексії, воно обіймає все пізнання у його цілісності. Рефлексія ж розглядається Гегелем як основа і форма само-

розгортання духу на ступені розуму. Отож гегелівське розуміння рефлексії, структура і механізм діяльності завжди можуть бути свідомо відтворені у самому ж акті цієї діяльності. Згідно з ученням Гегеля, для рефлексії немає нічого таємного, чого б вона не прояснила, не зробила явним, а сама рефлексія іманентно визначена в рамках загальної картини функціонування і розвитку духу [3, с. 354–368].

В XIX столітті рефлексія набуває екзистенційної форми осмислення особистістю свого буття в пограничних ситуаціях. Від духовно-моральної проблематики (у Достоевського) *екзистенційна рефлексія* переходить до діалогічної онтологізації взаємодій усвідомлюваного й неусвідомлюваного, раціонального та ірраціонального у психіці людини (у працях Є. Фон Гартмана). Завдяки рефлексії людині стає доступне психічне у його власній сутності. Відтак рухливо-плинне специфічне життя Я, життя свідомості не тільки поверхово спостерігається, а й експлікується у спогляданні відповідно до своїх власних сутнісних складових на всіх рівнях.

XX століття характеризується переосмисленням шляхів і напрямків розвитку європейської культури, пошуку нових орієнтирів, переоцінки цінностей, що сприяє розвою світоглядно-політичної, літературно-художньої і науково-філософської рефлексії [8, с. 116]. Однак це тема окремого дослідження.

Наша сучасність відзначається високою мінливістю культурних впливів, безперервною зміною вимог до пріоритетів, настанов, цінностей. Така ситуація зумовлює об'єктивну необхідність у здійсненні рефлексії, котра покликана посилити самоцінність і можливості самоактуалізації людини. Тим більше, що сьогодні суспільство не має ефективних механізмів розв'язання цілої низки глобальних проблем, саме тому у людства, на думку В. Лепського, атрофовані механізми рефлексії, які дозволяють усвідомлено організувати процеси свого розвитку. Потрібний новий, *рефлексивний підхід*, базовими принципами якого є прагнення до взаємоповаги і довіри всіх видів суб'єктів, динамічні переходи від конфліктів до керованої конфронтації і кооперації, використання нових механізмів стабілізації і розвитку світової спільноти, інтеграції різних культур за умов збереження їх самобутності та автономності.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у досліджуваному напрямку.

1. В історії європейської філософської та психологічної думки від Сократа та Арістотеля до Канта, Гегеля, Гартмана виявляється зростання інтересу до вивчення ролі рефлексії як фундаментального механізму людського способу життя.

2. Рефлексія відкриває людині спроможність досягнути світ, дає змогу зреалізувати пізнавальне ставлення до сутнього загалом, до свого буття, здатність пізнати й досягнути саму себе, свою буттєвість, свій світ, індивідуальність, власне Я.

3. Філософські дослідження рефлексивної проблематики ґрунтуються на теоретичних уявленнях певної епохи і пов'язуються з використанням компонентів рефлексії – рефлексивних схем, рефлексивної позиції, рефлексивної роботи.

4. Категорія рефлексії характеризується комплексністю, багатоаспектністю. Проблема взаємозв'язку рефлексії і свідомості, яка окреслилась у рамках кантівської філософії і набула першочергової значущості у феноменології Е. Гуссерля як здатність людини осягати сутність власного буття, потребує ґрунтовного подальшого дослідження.

1. *Аристотель*. Метафізика / Антологія мирової філософії: Античність. – Мн.: Харвест, М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. – С. 351–362.

2. *Бугерко Я.* Динаміка різновидів рефлексії у модульно-розвивальному циклі // Психологія і суспільство. – 2002. – №3-4. – С. 142–159.

3. *Гегель*. Работы разных лет. – Т.2. – М.: Мысль, 1971. – 672 с.

4. *Гуменюк О.* Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

5. *Розин В.М.* О необходимости различения понятий “схема рефлексии”, “рефлексивная работа”, “контекст рефлексии” // Рефлексивные процессы и управление. – 2001. – №1. – С. 55–60.

6. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

7. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир / Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – С. 253–381.

8. *Семенов И.Н.* Философия гуманизации образования и рефлексивность диалога // Рефлексивные процессы и управление. – 2001. – №1. – С. 113–119.

9. Всемирная энциклопедия: Философия. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

10. *Щедровицкий Г.П.* Рефлексия и ее проблемы // Рефлексивные процессы и управление. – 2001. – № 1. – С. 47–54.

Надійшла до редакції 29.03.2005

СКЛАДОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ*

Лілія РЕБУХА

здобувачка Інституту експериментальних систем освіти,
викладач кафедри соціальної роботи
Тернопільського державного економічного університету
Copyright © 2005

Уперше пропонуються основні складові технології психологічної експертизи модульно-розвивальної системи навчання (науково-програмова, науково-методологічна, оцінювально-практична, навчально-модельна); аналізується системний характер організованої мисленнєвої діяльності експерта, котра здійснюється від набуття знань про експериментальну школу до її професійного об'єктивного оцінювання.

Для успішного розв'язання загальноосвітніх проблем під час оцінки інновацій доречно використання *технології психологічної експертизи*. Технологія в будь-якій сфері – це діяльність, яка максимальною мірою відображає об'єктивні закони даної предметної сфери, забезпечує найбільшу для цих умов відповідність результату діяльності попередньо поставленій меті [2]. У її підґрунті завжди знаходиться прагнення до реалізації особистих, групових та колективних інтересів шляхом розробки ефективних способів, прийомів впливу на об'єкт чи процес [1]. Технологія експертизи повно враховує *системно-психологічний метод* створення, застосування і визначення процесу модульно-розвивального навчання та ставить за мету оптимізувати інноваційну вітакультурну модель навчання.

Під технологією психологічної експертизи у системі модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана, розуміємо процесну систему спільної діяльності учнів, учителів, управлінців та експертів із психологічного проектування та організації її проведення для досягнення конкретного результату при забезпеченні комфортних умов для всіх учасників. *Експертна технологія* – система відтворювальна [5; 6; 7]. Вона відіграє важливу роль у конструюванні цілісності експертизи. Повно висвітлюючи способи і засоби реалізації роботи експертів, технологія дозволяє, крім початкових і завершальних етапів експертизи, з'ясувати проміжні наслідки,

---

* Дослідження здійснене в рамках індивідуальної теми "Принципи і параметри здійснення науково-методологічної експертизи інноваційних технологій і засобів" (Шифр: ІЕСО-5.2-П), затвердженої Тематичним планом науково-дослідної та інноваційно-методичної роботи ІЕСО та НДЦ "Економіка вищої освіти" на 2005–2009 роки